

آداب حضور و اسرار سلوک

(بررسی و گزارش پنجاه رساله اسرار الصلاة)

محمد ملکی

اشاره

بخش اول و تفصیل مقدمه عنوان از این مقاله در فصلنامه کتابهای اسلامی (ویژه‌نامه نماز) تابستان ۱۳۸۳ به چاپ رسیده است. جهت اطلاع خوانندگان گرامی عناوین و شناسه بخش پیشین در ابتدای این قسمت آورده شد.

۱. أسرار الصلاة

کتاب مصباح الشریعه، مجموعه احادیثی است که آن را به امام صادق - علیه السلام - نسبت می‌دهند.

۲. أسرار الصلاة (کتاب الصلاة)

عنوان یکی از کتابهای قوت القلوب فی معامله المحبوب و وصف طریق المرید الی مقام التوحید، تألیف محمد بن ابی الحسن علی بن عباس المکی الحارثی، مشهور به ابوطالب مکی است.^۱

۳. أسرار الصلاة یا (الكشف عن ماهية الصلاة)

عنوان رساله‌ای است از حجة الحق ابوعلی سینا به زبان عربی درباره اسرار و ماهیت نماز.

۴. أسرار الصلاة^۲

عنوان رساله‌ای است در بیان اسرار و ارکان نماز از ابوحامد غزالی توسی به زبان عربی.

۵. أسرار الصلاة

عنوان بابی است از کتاب فتوحات المکیه درباره اسرار نماز و اوصاف نمازگزار، از ابن عربی، به زبان عربی.^۳

۶. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است برگرفته از التنبیہات العلیة علی وظایف الصلاة القلیبة، از شهید ثانی به زبان عربی درباره نماز و اسرار و آداب قلبی آن.

۷. کتاب أسرار الصلاة

عنوان کتابی است درباره اسرار و آداب نماز از امام محمد غزالی با تلخیص و تصحیح ملامحسن فیض کاشانی به زبان عربی.

۸. أسرار الصلاة (ترجمة الصلاة)

عنوان رساله‌ای است مختصر درباره آداب و اسرار باطنی نماز از فیض کاشانی به زبان فارسی.

۹. أسرار الصلاة

عنوان کتاب دیگری از قاضی سعید قمی است که بخشی از کتاب شرح توحید صدوق است.

۱۰. أسرار الصلاة (روح الصلاة)

عنوان رساله‌ای است از قاضی سعید قمی در بیان اسرار نماز به زبان عربی.

۱۱. أسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است از مصطفی بن محمد خویی. نسخه دست‌نویس مؤلف که به سال ۱۳۴۲ قمری نگارش شده در ۸۳ برگ (۱۶۶ صفحه) به شماره ۲۴۶۵ در کتابخانه وزیری یزد موجود است.^۴

۱۲. أسرار الصلاة (اسرار نماز)

عنوان رساله مختصری است از حسنعلی اصفهانی، معروف به نخودکی به زبان فارسی.

۱۳. أسرار الصلاة

کتابی است از میرزا جوادآقا ملکی تبریزی درباره نماز و رازهای پنهان آن، به زبان عربی.

۱۴. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است درباره نماز به زبان فارسی از عبدالحسین تهرانی.

۱۵. أسرار الصلاة

(سیر الصلوة: معراج السالکین و صلاة العارفين)

عنوان کتابی است درباره مراتب و اسرار مقدمات، مقارنات و معراج حقیقی نماز از امام خمینی به زبان فارسی.

۱۶. أسرار الصلاة^۱

عنوان کتابی است از عبدالله جوادی آملی در بیان اسرار نماز به زبان عربی.

۱۷. أسرار الصلاة (معراج عشق)

عنوان کتابی است از مهدی سمندری در بیان اسرار ارکان نماز به زبان فارسی.

۱۸. قرآن و سنت

هر جوینده‌ای که در پی کشف حقایقی از نماز و یا هر معارف الاهی دیگری است، بی‌شک اولین منبعی که باید به آن رجوع کند، قرآن و احادیث نورانی است که مشحون از اسراری است که در هیچ نوشته بشری یافت نمی‌شود، و اگر نوشته‌هایی هم، در این خصوص به خامه عارفان و عالمان بر اوراق دلها و صفحات کاغذ نقش بر بسته تماماً برگرفته از قرآن و عترت و سنت است. بررسی قرآن و آن همه احادیث پرشمار هم از طاقت این قلم و هم از گنجایش صفحات این رساله بیرون است.^۲ اما در اینجا، از باب تیمن و تبرک و بیان نمونه‌ای از آن معادن معارف الاهیّه و به مناسبت موضوع مقاله، مباحثی که طی چندین حدیث در مصباح الشریعة آمده پرداخته می‌شود.

۱۹. أسرار الصلاة^۳

حقیقت نماز، عنوان بخشی از کتاب کیمیای سعادت از امام محمد غزالی درباره باطن و ظاهر نماز به زبان فارسی است.

حجة الاسلام ابو حامد محمد بن محمد غزالی توسی (۴۵۰-۵۰۵ هـ) از اهالی تابران توس است که سوانح زندگی و دوران ناپختگی و پختگی او پس خواندنی و شنیدنی است. او نخستین کسی است که لقب حجة الاسلام را از آن خود کرد، که بحق برازنده اوست. او در تابران (طابران) توس گام بر این جهان خاکی نهاد و پس از پنجاه و پنج سال زندگی که بیشتر آن با رنج و جهانگردی و شور دانش‌اندوزی و شاگردپروری همراه بود و سرانجام در اوج وارستگی و پارسایی نغمه دل‌انگیز «ارجعی الی ربک»^۴ گوش و دل او را نواخت و در زادگاه خود در دل خاک تابران آرامید.

شاید معرفی این رساله در این مجموعه که با عنوان «اسرار الصلاة» نیامده مناسب نباشد، ولی از آنجایی که امام محمد غزالی در این باب از کتاب با قلم شیوا و روان به بررسی اسرار باطنی و احکام ظاهری نماز پرداخته و در واقع خلاصه کتاب اسرار صلاة احياء علوم نیز، هست و از جمله رساله‌هایی است که به بیان اسرار نماز پرداخته، و چه بسا از خیلی رساله‌ها که امروزه با عنوان اسرار الصلاة، نوشته شده پرمایه‌تر است. بنابراین، در این مجموعه از جمله رساله‌های اسرار الصلاة، معرفی شد.

کیمیای سعادت، از نمونه‌های عالی و کم نظیر شیوه نگارش کتابهای اخلاقی است، که امام محمد غزالی آن را پس از گوشه‌گیری و انزواء، در آخرین سالهای قرن پنجم هجری به زبان فارسی نگاشته است.

این کتاب که برای عموم مردم نوشته شده، خلاصه‌ای است از کتاب *احیاء علوم الدین*، که غزالی آن را به زبان عربی برای خواص نوشته است.

غزالی مقدمه کتاب *کیمیای سعادت* را با عنوان «مسلمانی» ذیل چهار عنوان: شناخت نفس، شناخت حق تعالی، معرفت دنیا و معرفت آخر آغاز می‌کند، سپس به «ارکان مسلمانی» می‌پردازد، و حقیقت آن را نیز، در چهار رکن (عبادات، معاملات، مهلکات و منجیات) و هر رکن را در ده اصل نقد و بررسی می‌کند. اصل چهارم آن، مربوط به بررسی باطن و ظاهر نماز است، که ۲۶ صفحه وزیری از کتاب *کیمیای سعادت*^{۱۱} را شامل می‌شود.

غزالی ابتدا با استناد به حدیثی از رسول خدا، نماز را ستون و بنیاد دین و مسلمانی و سید همه عبادات معرفی کرده است و سپس، ظاهر نماز را کالبدی فرض نموده که حقیقت و سیر آن را «روح نماز» دانسته است. آنگاه درباره اذان و اقامه، نیت، تکبیر، سوره حمد، رکوع، سجود، تشهد مطالبی را ذکر کرده است. پس از این مقدمه، حقیقت و روح نماز، روح اعمال نماز، حقیقت قرائت و اذکار نماز و حضور قلب در نماز را، مورد بحث و بررسی قرار داده و در پایان به بیان چند ادب از آداب نماز پرداخته است. *کیمیای سعادت* از سوی ناشران مختلف چاپ و منتشر شده که دقیق‌ترین آن با تصحیح مرحوم دکتر سیدحسین خدیوجوم از سوی انتشارات علمی و فرهنگی در دو جلد چاپ و منتشر شده است.

۲۰. أسرار الصلاة (رسالة التنزلات الموصليّة فی أسرار الطهارة و الصلوات)

عنوان رساله‌ای است از شیخ اکبر محیی‌الدین عربی در بیان اسرار نماز به زبان عربی. ابن عربی، ابو عبدالله محیی‌الدین، محمد بن علی حاتمی (۵۶۰-۶۳۸ق). معروف به شیخ اکبر، عارف و صوفی بزرگ جهان اسلام در بیست و هفتم رمضان ۵۶۰ هجری در شهر مُرسیه، جنوب شرقی اندلس چشم به جهان گشود و در ۶۳۸ قمری در صالحیه دمشق چشم از جهان فرو بست و اکنون مزارش زیارتگاه عاشقان و دلدادگان اوست.^{۱۱}

سوانح‌نگاران زندگی و آثار ابن عربی در نام این رساله اتفاق نظر ندارند. عده‌ای آن را با همین نام^{۱۲} به صواب می‌دانند و عده‌ای نام *لطایف الأسرار*، را بر آن برگزیده‌اند.^{۱۳} عده‌ای نام این رساله را *التنزلات الموصليّة فی أسرار الطهارة و الصلوات و الايام الأصلية*، می‌دانند.

بعضی آن را با نام *تنزل الأملاك فی حركات الأفلاك*، معرفی کرده‌اند. آقای محسن جهانگیری آن را *التنزلات الموصليّة فی أسرار الطهارة و الصلوة الخمس و الايام المقدرّة الاصلية*، ثبت کرده است.^{۱۴} و اخیراً این رساله با عنوان: *تنزل الأملاك عن عالم الأرواح إلى عالم الأفلاك*، نیز، به چاپ رسیده است. نام رساله هرچه باشد، عامل تغییر در معنا و مفهوم نیست، ولی آنچه که اهمیت دارد مباحث مطرح شده در این رساله است. جناب ابن عربی در این رساله که، در پنجاه و پنج باب فراهم آمده قاعده تأویل را در همه بابهای آن جاری و ساری کرده است. به همین جهت در بین اهل معرفت به تأویلات

ابن عربی نیز، مشهور و معروف شده است و این رساله همانند بیشتر آثار ابن عربی به بابهای متعددی تقسیم شده است و لذا بخش *اسرار الصلاة* سی باب از پنجاه و پنج باب از این رساله را به خود اختصاص داده است که بیشترین حجم کتاب را شامل می‌شود. قلم ابن عربی در این اثر ادیبانه، شگفت‌انگیز، و چنان پر راز و رمز است که گویی نثر کتاب به نظم قوی و استواری تبدیل شده که شاعری استاد آن را سروده است. ابن عربی بابهای اول تا هفدهم این رساله را به مباحثی چون: معرفت، احکام مکلف و مکلف، تکلیف، سبب وضع شریعت در عالم، در معرفت رسول و شرایط امام اختصاص داده و این مسائل را مورد بحث و بررسی دقیق قرار داده و تأویل و اسرار این‌گونه مسائل را نیز، بیان داشته است. از باب هیجدهم تا سی‌ام را به مباحث طهارت که با ذوق و روش عرفانی، البته غیر آنکه فقها بحث می‌کنند، مورد بحث و بررسی قرار داده است.

ابن عربی از باب سی‌ام تا چند باب به آخر مانده را به بیان تأویل و تشریح اسرار نماز اختصاص داده و در هر بابی به یکی از فراهای نماز می‌پردازد و آن را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. نخست، معرفت و اسرار اقامه نماز را به تفصیل، البته با توجه به حجم رساله، بیان و سپس شروع به شرح و بیان اسرار تکبیرات، رفع‌الیدین، اسرار قرائت، اسرار فرق بین فاتحه و سوره، اسرار رکوع و سر برداشتن از آن، اسرار سجود، اسرار جلوس در نماز، معرفت اسرار تشهد در نماز و معرفت اسرار تسلیم، می‌کند. ابن عربی در این بخش، ضمن شرح و توضیح فراهای نماز و ذکر اسرار آن به تأویل آیات و روایات پرداخته است که تأویلات در این بابها برجسته‌تر از بابهای دیگر است. وی در بابهای پایانی، مطالبی را درباره امام، مأموم و اختصاص روزها به این دو، و اختصاص نمازهای یومیه به روزها مباحثی را آورده و با لطایف و ذوق عرفانی به شرح آنها پرداخته است.

این رساله اولین بار به سال ۱۳۰۷ قمری در قاهره چاپ و پس از آن از سوی انتشارات مختلف با تحقیقات محققان، در بیروت و مصر و هند چاپ و منتشر شده است. یکی از این چاپها با مقدمه شیخ عبدالرحمان حسن محمود، با قطع رقعی در ۳۵۰ صفحه از سوی مکتبه عالم الفکر در قاهره چاپ و منتشر شده است، و چاپ دیگری از آن با دو رساله دیگر با عنوان *مجموعه رسائل ابن عربی*، در دو جلد از سوی انتشارات دارالمحجۃ البیضاء و دارالرسول الأکرم در ۵۰۹ صفحه (رساله *اسرار الصلاة* ص ۶۷-۳۱۶) در بیروت چاپ و منتشر شده است. و آخرین آن با تحقیق عبدالوارث محمد علی از سوی دارالکتب العلمیه با قطع وزیری در ۱۵۰ صفحه در بیروت با عنوان: *تنزل الأملاک من عالم الأرواح إلى عالم الأفلاک*، چاپ و منتشر شده است.

۲۱. أسرار الصلاة^{۱۵}

عنوان رساله‌ای است از ابوالقاسم سیدرضی‌الدین حسینی مشهور به ابن طاووس به زبان عربی.

رضی‌الدین، نوه دختری ابن‌ادریس است و از طرفی خود ابن‌ادریس نیز، از نوادگان شیخ طوسی است. سید از فحول و اعظام علمای شیعه امامیه و فقیه جلیل‌القدر، ادیب شاعر، جامع‌الفضایل و کمالات عالییه است، به گونه‌ای که در زبان علما به «قدوة العارفين» و «مصباح‌المتجهدين» معروف است. علامه حلی و دیگر علما، وی را بسیار ستوده‌اند و از جمله عارفانی است که کرامات زیادی در کتابهای تراجم برای وی ثبت کرده‌اند، و علامه حلی نیز، به بعضی از آنها اشاره کرده است. از سید ابن طاووس حدود پنجاه اثر به یادگار مانده^{۱۶} که از جمله آنها همین رساله *اسرار الصلاة* است. وی به سال ۵۸۹ به دنیا آمده و در ۶۶۴ قمری در بغداد از دنیا رفته است.^{۱۷}

شیخ طوسی که جد مادری سید است کتابی به نام *المصباح‌المجتهد* دارد و سید چند رساله^{۱۸} از جمله رساله *اسرار الصلاة* را نوشته تا کتاب جد خود را تکمیل نماید و نام این تکمله را *تتمات لمصباح‌المتجهد* گذاشته است. رساله *اسرار الصلاة* در دسترس نیست و آقابرگ هم به این مطلب اشاره کرده و می‌نویسد: تنها بخشی از این رساله در کتابخانه مرحوم سیدحسن صدر در کاظمین موجود است.^{۱۹} ولی بقیه رساله‌ها که به نیت تکمیل مصباح نوشته شده چاپ و در دسترس همگان قرار دارد، به ویژه رساله *اقبال و فلاح السائل*، از اعتبار ویژه‌ای در بین علما برخوردار است.

۲۲. اسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است منسوب به کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی به زبان فارسی. با اینکه عبدالرزاق یکی از بزرگ‌ترین عارفان این سرزمین و شارحان بزرگ عرفان و فلسفه است، ولی وقایع زندگی وی آن‌گونه که شایسته اوست، شناخته نشده است. از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست، گرچه پیترو لوری احتمال داده که عبدالرزاق در نیمه دوم قرن هفتم قمری در کاشان به دنیا آمده است.^{۲۰} عبدالرزاق در اوایل جوانی از بحث شرعیات فارغ شد، و گویا باری از این علوم نیست و آن را پی نگرفت. پس از این دوران رو به معقول نهاد و در نهایت منغم در دنیای عرفان و تصوف شد. کاشانی عالم و عارف نامدار پیرو مکتب ابن‌عربی، سرتاسر حیاتش را در ایام ناامنی دوره چنگیزخان گذراند و بی‌تردید پس از قونیوی، مؤیدالدین چندی و داوود قیصری، بزرگ‌ترین شارح مکتب ابن‌عربی است.

در منابع مکتوب آثار قابل توجهی به ایشان نسبت داده‌اند. یکی از آنها رساله‌ای به نام *اسرار الصلاة* است، که نسخه‌شناس محقق آقای احمد منزوی این رساله را از جمله آثار وی شمرده است.^{۲۱} با تمام تلاشی که شد چنین رساله‌ای غیر از فهرست منزوی، در منابع دیگر یافت نشد و حتی نامی هم از این رساله در مجموعه *رسائل و منصفات* وی نیامده است. گویا اشتباهی رخ داده و یا از آنجایی که ایشان به طور مکرر سفرهای تحقیقی به بلاد اسلامی دارند دسترسی به این نسخه پیدا کرده‌اند.

از طرفی هم آقابزرگ تهرانی پدر آقای منزوی نیز، در *الذریعه*، هیچ اشاره‌ای به چنین رساله‌ای نکرده است.^{۲۲} به هر حال بنده با توجه به قرائن و تحقیقات، وجود چنین رساله‌ای را بعید می‌دانم. والله اعلم بحقائق الامور.

۲۳. أسرار الصلاة

عنوان رساله عرفانی است از شاه نعمت‌الله ولی به زبان فارسی.

قطب الموحدين نورالدین، شاه نعمت‌الله ولی، از اقطاب و عرفای مشهور قرن هشتم و نهم هجری است که چراغ تصوف اسلامی را در عصر خویش فروغ تازه‌ای بخشید و به نیکوترین وجه روشن نگاه داشت و همه پیروان طریقت را تحت الشعاع مکتب خود قرار داد. وی در حقیقت احیاکننده طریقه فقر محمدی (ص) در ممالک اسلامی، به ویژه ایران و هندوستان بود و سلسله‌ای که بنام اوست توانست در قرن دوازدهم هجری طریقت محمدی را در ایران مجدداً احیا کند و تشنه‌لبان وادی تصوف را در این سرزمین سیراب نماید.

جناب شاه نعمت‌الله در روز دوشنبه چهاردهم ربیع‌الاول ۷۳۱ قمری در شهر حلب متولد شد.^{۲۳} والد ماجدش جناب میرعبدالله از بزرگان قوم عرب و مرشدان وقت بود و مادرش از خوانین شبانکاره فارس و نسبتشان به نوزده واسطه به حضرت رسول (ص) می‌رسد، چنانکه خود می‌فرماید:

نوزدهم جد من رسول خداست آشکار است نیست پنهانی

گفته‌اند که جناب شاه از دوران کودکی استعداد شگفت‌انگیزی برای درک معارف و کشف معانی داشت، چنانکه در همان اوان قرآن را حفظ کرده بودند. قبل از ورود به دایره فقر از محضر اساتیدی چند بهره‌مند شد و علوم صوری را فرا گرفت. ابتدا مقدمات علوم را نزد شیخ رکن‌الدین شیرازی و سپس علم بلاغت را نزد شیخ شمس‌الدین مکی بیاموخت. پس از آن، سیدجلال‌الدین خوارزمی علم کلام و حکمت الهی و قاضی عضدالدین عیون کلام خویش را با او بحث کرد. در همین دوران بود که *مرصاد العباد* شیخ نجم‌الدین دایه و *اشارات* شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سینا را آموخت و به ویژه فصوص الحکم شیخ‌المحققین، محیی‌الدین عربی را به خوبی فراگرفت و حتی آن را از حفظ داشت و سرانجام، پس از ورود به دایره فقر و گذشتن از ظاهر و پیوستن به باطن توانست حکمت آن را با ذوق دریابد. در رساله‌ای که در شرح ابیات *فصوص الحکم* نوشته‌اند می‌فرماید:

کلمات فصوص در دل ما چون نگین در مقام خود بنشست

از رسول خدا رسید به او باز از روح او به ما پیوست

سرانجام دفتر قیل و قال را بست و جریده ذوق و حال را گشود، و در طلب مرشدی کامل و پیری

روشن ضمیر به جدّ و جهد پرداخت. این اولین دوره مسافرت‌های شاه نعمت‌الله بود که در جست و جوی

شیخ خود، سالها به سیاحت پرداخت و هر جا از شیخی نشانی می‌یافت بدان سوی می‌شتافت. در این باره عبدالرزاق کرمانی از قول جناب شاه می‌نویسد:

«هر ناحیه‌ای که نشان می‌دادند درویشی هست به جدّ و جهد تمام به صحبت و خدمت او می‌رفتم و تربیت و ارشاد او را مترصد و منتظر می‌بودم تا ظهور حقیقت احوال او، که به عنایت‌الله نشئه خود را فوق او می‌یافتم.»

بدین ترتیب جناب شاه نعمت‌الله چندین مرشد را خدمت کرد، ولی هیچ کدام را یارای آن نبود که بتواند در او تصرف کند، تا سرانجام جناب شیخ عبدالله یافی را در مسجدی در مکه معظمه زیارت کرد و در اولین ملاقات خود را قطره‌ای در مقابل وی دید. همان‌جا جناب سید دست ارادت به دامان شیخ عبدالله دراز نمود.

آشنایی یافتم از خویش بیگانه شدم   عاقلی بودم به عشق یار دیوانه شدم

رشته شمع وجودم آتش عشقش بسوخت   عارفانه با خبر از ذوق پروانه شدم

جناب شیخ عبدالله یافی که حضرت شاه او را سلطان اولیای جهان خوانده و سینهاش را مخزن اسرار و نفس‌اش را همچون دم عیسوی احیاکننده مردگان دانسته است، نه تنها صاحب کمالات باطنی بود، بلکه از فضایل صوری هم بهره‌مند بود، چنانکه او را در زمره بزرگ‌ترین فقها و محدثان و مورخان عصر خویش به شمار آورده‌اند.

شیخ در هرات با نوه جناب میرحسینی هروی^{۲۴} ازدواج کرد و ثمره این ازدواج فرزند صوری و معنوی او جناب برهان‌الدین خلیل‌الله (۷۷۵-) بود که پس از جناب شاه به مقام قطبیت سلسله نعمت‌اللهی رسید و عمر معنوی پدر و پیر خود را جاویدان ساخت. جناب سید قریب صد سال زندگی کردند و سن خود را تا صد سالگی در اشعار خویش تصریح کرده‌اند.

قُرب صد سال عمر من بگذشت   قصد موری نکرده‌ام به خدا

سر انجام در روز پنج شنبه ۲۳ ماه رجب ۸۳۲ و به قوی ۸۳۴ قمری در کرمان خرقه تهی کرد و جنازه‌اش به وسیله خلفا و خادمان و درویشان و اکابر شهر، تا ماهان دوش به دوش حمل و در آنجا به خاک سپرده شد.^{۲۵}

مجموعه رسائلی (۲۷ رساله) از شاه نعمت‌الله ولی به چاپ رسیده که یکی از آن رساله‌ها، به نام *اسرار العبادات*، است که بخشی از آن رساله *اسرار الصلاة* است.

شاه نعمت‌الله ولی در این رساله، ابتدا به تفسیر عرفانی «لا اله الا الله» پرداخته و مراحل توحید و نفی هرگونه شرک و شریک از خداوند را با تفسیر این کلمه مبارک بیان کرده است. آنگاه به شرح و تفسیر نماز از اوقات تا تسلیم پرداخته و در هر مسئله‌ای به حدیثی از احادیث جناب رسول‌الله اعظم استناد کرده است.

قلم و بیان کاملاً صوفیانه و عرفانی است و احادیث مورد استناد کاملاً در قالب تأویل، شرح و ترجمه شده است. رساله از نظم و نسق خاص پیروی نمی‌کند، و بعضاً مطالبی که خیلی با موضوع

اصلی مرتبط نیست نیز، در این رساله مختصر آمده است و مباحثی هم که از آغاز تا انجام درباره نماز آورده هیچ ترتیب و آدابی ندارد.

این رساله در مجموعه‌ای به نام «مجموعه رسائل شاه نعمت‌الله ولی» یا *رضوان المعارف الإلهیه*، از سوی کتابفروشی فردوسی به صورت سنگی به چاپ رسیده است. گویا پس از چاپ سنگی به صورت حروفی نیز، چاپ شده است، ولی نسخه‌ای که بنده به آن مراجعه نمودم همان نسخه چاپ سنگی است.

۲۴. أسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است در بیان اسرار نهفته نماز، از صائِن‌الدین علی بن محمد تُرکه اصفهانی به زبان فارسی.

یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های علمی دوران بین سهروردی و ملاصدرا، که در واقع بدون او ظهور مکتب اصفهان متصور نیست، صائِن‌الدین تُرکه اصفهانی است. نام صائِن‌الدین همواره در نزد خواص از اهل حکمت شهرت داشته و دارد. اما پس از حمله غزالی به فلسفه مشائی بوعلی و ظهور حکمت اشراق و عرفان مکتب ابن عربی و احیای فلسفه مشائی از سوی خواجه نصیرالدین طوسی، طی تقریباً سه قرن تحولاتی مهم در زمینه فلسفه اسلامی رخ داد که محل آن ایران بود. هر یک از بزرگان کوشیدند به نحوی از انجا مکتب‌های گوناگون حکمت و عرفان و کلام اسلامی را با هم تلفیق دهند. ابن تُرکه، یکی از شخصیت‌های تاثیرگذار این دوره است. او با تألیف *تمهید القواعد*، ثابت کرد که بین فلسفه، کلام، و عرفان نظری قرابت خاصی است.

آل تُرکه از خاندان نامی دین و دانش در ایران هستند که بیش از دو قرن در اصفهان معروفیت عام داشتند. اصل این خانواده از خُجند ترکستان بود و جد آنان در عصر خوارزمشاه به ایران مسافرت کرده است. به جهت آنکه تُرک زبان بودند، آنان را تُرکه نامیدند. از تاریخ تولد ابن تُرکه اطلاعی در دست نیست، ولی ابن حکیم و عارف نامی به سال ۸۳۵ یا ۸۳۶ قمری در هرات درگذشت.^{۲۶}

آثاری به زبان فارسی و عربی از وی به یادگار مانده است. از جمله آنها *کتاب اسرار الصلاة* است که به زبان فارسی نگاشته شده است. کتابهایی که در بیان آیات الأحکام و اسرار الآیات و اسرار الأحکام و عبادات نوشته بسیار است. هر یک وجوهی و اسراری را بیان کرده‌اند و با اصول نقلی، عقلی، فلسفی و کلامی مستند شده‌اند. ولی صائِن‌الدین در *رساله اسرار الصلاة* مسلک دیگری را برگزیده و آن، تأویل ارکان و شروط و مقارنات و تعقیبات نماز است که با قواعد و اصول صاحب نظران و اهل باطن از حکمت و عرفان ذوقی کشفی و وارثان علوم و معارف محمدی در هم آمیخته است.

کتاب اسرار الصلاة، در یک مقدمه و دو باب فراهم آمده است، باب اول، شامل دو صحیفه و باب دوم دارای یک مقدمه و پنج صحیفه و یک تذهیب است. صحیفه سوم این باب، در چهار گفتار شکل گرفته و هر یک از گفتار دوم و سوم آن در دو وصل آمده است.

مقدمه به بیان اصول اربعه بر مبنای علم حروف و تقسیم عبادت به واجب و مستحب (فرض و نفل) پرداخته است.

باب اول که در دو صحیفه فراهم آمده در معنای حقیقت طهارت و تحقیق ارکان معنوی آن است که مؤلف بر اساس مشرب خود از سطح ظاهر وجه آدمی و تأویل آن به لوح صُور کتابی حروف، و از سطح باطن که جامع و مظهر حروف کلامی است بحث کرده و ضمن آن به وضو و غسل و به اختلاف ابوحنیفه و شافعی و تأویل نظریات هر یک در پاره‌ای از فروع پرداخته است. معنای ارکان وضو و بیان حکمت هر یک از ارکان و نکاتی درباره نماز ظاهری و نماز معنوی و مقام تفرید معنای سُنن وضو و تحقیق هر یک از جمله دیگر موضوعات طرح شده در این صحیفه است.

باب دوم، که در یک مقدمه و پنج صحیفه است، در معنای حقیقت نماز، معنای عبادت و بندگی بحث کرده و بندگی را به دو دسته تسخیری که تمام موجودات مشمول حکم آن می باشند و آن در برابر رحمت رحمانی است و موقوف به هیچ فعل اختیاری نیست، و در این نوع بندگی، اهل سعادت و شقاوت یکسانند؛ و دیگری بندگی که، خاص انسان بالغ و عاقل است و موقوف به اراده و اختیار انسانی می باشد، تقسیم کرده است. سپس، در صحیفه‌های بعدی به بیان معنای نماز در عرف شریعت، ماهیت نماز در عرف خاص اهل کمال، ارکان و اجزای وجودی نماز و بیان حقیقت و اسرار این ارکان از قیام تا سلام و آثار وضعی نماز، اوقات و شرایط نماز، پرداخته و در همه موارد حقیقت و اسرار هر یک را به مشرب عرفانی خود بیان داشته است.

وی نماز را در عرف شریعت، اگرچه یک نوع از عبادات است، ولی آن را جامع همه ارکان اسلام و صور عبادات دانسته است و سپس ماهیت و حقیقت نماز را در عرف خاص اهل کمال برنمایانده و در تلویحی به بیان وجه مناسب میان قلب و نماز برآمده و مشارب اهل تحقیق را در این خصوص گوشزد کرده است. از معنای رکن وجودی باطنی که در نشئه ظهور به بطونی و مکانی تعبیر می شود، ارکان کمی نماز و تحقیق اعداد آن، کمیت ارکان نماز به طور اجمال و تطبیق آن با عدد هفت و چهارده در حضر و با عدد هفت و یازده در سفر، ارکان وضعی نماز که در دو اصل عنوان شده، ارکان قولی نماز که در پنج رکن فراهم آمده، اوقات نماز که در آن، زمان به گونه‌ای تأویل شده، از جمله مباحثی است که در صحیفه‌های باب دوم مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. صحیفه پنجم که پایان بخش باب دوم و رساله نیز هست، شرایط نماز و تحقیق معانی آن و مقتضی و مانع به مناسبت کلام، شرک جلی و خفی و مراتب هر یک و سنن نماز در سه اصل سابق، حال و لاحق مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

این رساله در مجموعه‌ای به نام چهارده رساله فارسی،^{۲۷} ابن ترکه با مقدمه دکتر سیدحسین نصر و با تصحیح سیدعلی موسوی بهبهانی و سیدابراهیم دیباجی به سرمایه تقی شریف رضایی به سال ۱۳۵۱ خورشیدی با قطع وزیری در ۳۱۴ صفحه کل مجموعه و شصت صفحه رساله اسرار الصلاة، در تهران چاپ و منتشر شده است.^{۲۸}

۲۵. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است از جمال‌الدین ابوالعباس احمد بن شمس‌الدین محمد بن فهد اسدی حلی، به زبان عربی.

عده زیادی از علمای امامیه منسوب به این شهر «حله» هستند. بنابراین به حلی مشهوراند. که سرآمد همه آنها علامه علی الاطلاق یوسف بن مظهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) صاحب تذکرة الفقهاست. یکی دیگر از اهالی این شهر ابن فهد حلی است که از «اکابر و اعیان علمای امامیه قرن نهم هجری است. وی مردی فقیه، فاضل، محدث و عابد و زاهد و در فضایل و کمالات ظاهر و باطن، لفظ و معنا، علم و عمل، شهره آفاق است. ابن فهد در سال ۸۴۱ قمری درگذشت وی در بقعه‌ای که در کربلا به همین نام مشهور است دفن شده است. از او آثار زیادی به یادگار مانده از جمله کتاب اسرار الصلاة، است.»^{۳۰}

گویا این اثر تاکنون به چاپ نرسیده است و نشانی هم از او در دست نیست و آقابزرگ در النریعة و صاحب ریحانة الادب نیز، این اثر را از جمله آثار وی شمرده‌اند، ولی اشاره به محل نگهداری آن نکرده‌اند.

۲۶. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است از میرسید محمد صالح بن امیر عبدالواسع خاتون‌آبادی به زبان عربی. میرمحمد صالح به سال ۱۰۵۸ قمری در اصفهان متولد شد، و پس از ایام نوجوانی به جمع شاگردان آقاحسین خوانساری، میرزای شیروانی و پدرزن خود علامه مجلسی پیوست. البته او بیشتر از همه در محضر محقق خوانساری (آقا حسین) درس آموخته است. خود وی در حقائق المقربین، ضمن شرح حال استاد خود، آقاحسین خوانساری می‌نویسد: «و این حقیر قریب به بیست سال در خدمت او تلمذ نمودم، و حاشیه قدیم جلال‌الدین دوانی، شرح اشارات و شفا و شرح مختصر اصول و شرح لمعه را در خدمت او خواندم.» محدث نوری در فیض القلمی، می‌نویسد: پس از سید نعمت‌الله جزایری، دوم دانشمند علامه و محقق فهامه، سید بزرگوار میرمحمد صالح بن عبدالواسع خاتون‌آبادی داماد علامه محمدباقر مجلسی است.

ملاصالح پس از علامه مجلسی امام جمعه اصفهان و شیخ‌الاسلام دولت شد و به جای پدر زن خود، روحانی ملی منصوب از جانب دولت صفوی شد. البته، این سیدمحمد صالح با ملاصالح مازندرانی که حاشیه بر معالم دارد و هر دو داماد مجلسی هستند نباید اشتباه شود.

وی در سال ۱۱۱۶ قمری درگذشته است. محدث نوری در فیض القلمی،^{۳۰} تاریخ درگذشت وی را ۱۱۲۶ قمری دانسته و تأکید دارد که این تاریخ درست‌تر است.^{۳۱} صاحب ریحانه هر دو تاریخ (۱۱۱۶-۱۱۲۶) را ثبت کرده است. حدود هیجده عنوان اثر در فقه، تفسیر و اخلاق از ایشان به یادگار مانده که از جمله آنها رساله اسرار الصلاة است، که ملاصالح در آن به بیان اسرار نماز به روش فقها پرداخته و متعرض به مسائل عرفانی نشده و یا دستی در عرفان و فلسفه نداشته است. این قول با توجه

به موقعیت وی در نزد مرحوم مجلسی و جو آن زمان اصفهان و سیره دولتی مجلسی بر علما و حوزه‌ها و فلسفه ستیزی بیشتر علمای آن عصر، قوی‌تر است.^{۳۲}

۲۷. أسرار الصلاة^{۳۳}

عنوان رساله‌ای است از علی محمد بن محمد حسین همدانی اصفهانی به زبان فارسی. در کتابهای تراجم به زندگی مؤلف اشاره‌ای نشده است. بنا به نوشته آقابرگ، نویسنده، رساله خود را در ده باب و تمهید و چند عنوان فرعی تدوین و تألیف کرده و در سال ۱۰۷۹ قمری از تألیف آن فراغت پیدا کرده است. در زمان نگارش *الندریعه*، این رساله در کتابخانه مرحوم مجتبی مینوی بوده است.

۲۸. أسرار الصلاة^{۳۴}

عنوان رساله‌ای است از مولی عبدالوحد بن نعمت‌الله استرآبادی. با تلاشی که شد اطلاعاتی درباره زندگی ایشان در کتابهای تراجم به دست نیامد، ولی از آنجایی که نویسنده رساله از شاگردان شیخ بهایی است باید از علمای دوره میانی صفویه باشد. صاحب *الندریعه* نیز، اطلاعاتی از مؤلف و رساله *اسرار الصلاة*، به دست نداده است، و در منابع دیگر نیز، جست‌وجو شد، ولی چیزی به دست نیامد.

۲۹. أسرار الصلاة (حقیقة الصلاة)

عنوان رساله‌ای است در بیان اسرار نماز از قاضی سعیدقی به زبان عربی. قاضی سعید دو رساله^{۳۵} دیگر یکی مفصل و دیگری مختصر در شرح و تفصیل اسرار و احکام و ارکان نماز دارد. این رساله که حدّ وسط آن دو رساله است با دقت بیشتری به این موضوع پرداخته است. هیچ‌گونه تاریخی در صدر و ذیل رساله، که گواهی بر تاریخ نگارش این رساله باشد، نیامده است، ولی از آنجایی که در مواردی خوانندگان را به کتاب شرح توحید صلوق ارجاع می‌دهد معلوم می‌شود که پس از آن کتاب نوشته شده است.

رساله *روح الصلاة*، که خلاصه همین رساله است، چندان فرقی با این رساله ندارد، تا حتی در بیشتر موارد عبارتهای *روح الصلاة*، همان عبارتهای *حقیقة الصلاة* است، مگر در مواردی که در رساله *حقیقة الصلاة* در حد چند سطری بیشتر به شرح و بیان موضوع پرداخته است. عنوانها و ساختار ظاهری این رساله نیز، پس از مقدمه مثل *روح الصلاة*، با عنوان «الدرجة» معنون شده و کل رساله در سه درجه، یعنی «الدرجة الأولى فی القيام، الدرجة الثانية فی الركوع، الدرجة الثالثة فی سجود» فراهم آمده است و هر درجه نیز به چندین فصل مختصر با عنوانهای چون «ایماض، تذیل، حکمة الهیة، تحقیق عرفانی، تقدیس، تحقیق ایمانی و نور عرشی، تقسیم شده است. درجه سوم که در بحث سجود است بیشترین حجم رساله را به خود اختصاص داده است.

این رساله به ضمیمه کتاب اسرار العبادات، قاضی سعید قمی از سوی انتشارات دانشگاه تهران با مقدمه و حواشی سیدمحمد باقر سبزواری، به سال ۱۳۳۹ خورشیدی با قطع وزیری در ۵۰-۲۸۷ صفحه مقدمه و متن چاپ و منتشر شده است. مقدمه به زبان فارسی و حواشی که، حجم آن تقریباً به اندازه اصل رساله است، به زبان عربی نوشته شده است.

۳۰. أسرار الصلاة^{۳۶}

عنوان رساله‌ای است در بیان اسرار نماز از سیدمرتضی بن سیدمحمد کشمیری به زبان فارسی. کشمیری از شاگردان سیددلدار، علی نصیرآبادی است. البته، این سیدمرتضی غیر از سیدمرتضای کشمیری هندی عالم اخلاقی معروف نجف است. به حسب اتفاق هر دو سیدمرتضی، از شاگردان دلدار هستند. صاحب رساله پس از سیددلدار به اقامه جماعت در محراب استاد خود پرداخت. وی این رساله را به درخواست شخصی به نام میرزا حسن خان نوشته است. مؤلف نخست به تفسیر حدیث «الصلاة معراج المؤمن»^{۳۷} و سپس به بررسی آثار قلبی نماز پرداخته و در ادامه به شرح و تفصیل ارکان، افعال و اذکار و شرایط و مقدمات نماز می‌پردازد و در ضمن مباحث به بیان اسرار نماز از اذان تا تسلیم اشاره می‌کند.^{۳۸} فضیلت نماز جماعت نیز، از جمله مباحث این رساله است. وی در سال ۱۲۰۲ قمری از نگارش این رساله فراغت پیدا کرده است.

۳۱. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است در تشریح نماز و حکم و احکام آن از سیدجعفر سبزواری مشهدی به زبان عربی. وی از مردم سبزواری و خواهرزاده سیدمحمد، فرزند میرشاه قاسم است. سیدجعفر امام جمعه مشهد و از معاصران وحید یهبهانی و میرزا مهدی شهید بود. در مشهد به تدریس علوم دینی و نشر احکام شرعی می‌پرداخت. پیش از کشته‌شدن میرزا مهدی، قبل از ۱۲۱۸ قمری، درگذشت و بیکرش را در پایین پای امام رضا(ع) در کنار قبر دالی‌اش به خاک سپردند. از آثار ایشان: ریاض الانوار فی احوال الائمة الاطهار؛ رساله‌ای در تجوید؛ و همین رساله اسرار الصلاة،^{۳۹} که وی در این اثر به بیان حکم نماز و افعال و اجزای آن پرداخته است.^{۴۰} با تمام تلاشی که شد این رساله به دست نیامد. گویا این کتاب چاپ نشده است.

۳۲. أسرار الصلاة (اسرار الحکم)

حاج ملاهادی سبزواری مؤسس مدرسه فلسفی سبزواری در تاریخ ۱۲۱۲ قمری در سبزواری به دنیا آمد، و مقدمات علوم دینی را در همان‌جا آموخت و در ده سالگی برای ادامه تحصیل راهی سرزمین مقدس رضوی شد. مدتی در آنجا به تحصیل پرداخت و زان پس، آوازه علمی مکتب اصفهان وی را به آنجا کشاند. پس از مدتی تحصیل در آن دیار، عازم نجف و عتبات عالیات شد.

پس از سیر آفاق و انفس دوباره به ایران بازگشت. مدتی در اصفهان و کرمان به تحصیل و تدریس پرداخت و پس از چندین سال به ماوا و وطن خود بازگشت و به تدریس و تصنیف و تألیف پرداخت و آثار گران‌سنگی را از خود به یادگار گذاشت. از جمله آنها شرح منظومه در منطق و حکمت و کتاب *اسرار الحکیم* است. سبزواری در سال ۱۲۸۹ قمری رخ در نقاب خاک کشید.^{۴۱}

مرحوم آقابزرگ تهرانی در *الذریعه*،^{۴۲} رساله‌ای به نام *اسرار العبادة* به نقل از *مطلع الشمس*،^{۴۳} از جمله آثار حکیم سبزواری شمرده است. گویا صاحب مطلع هم از سیاهه آثار حکیم که توسط محمداسماعیل فرزند ملاهادی تهیه شده نقل می‌کند. از طرفی منابعی که به شرح سوانح زندگی و آثار این حکیم فرزانه پرداخته‌اند رساله‌ای به این نام از جمله آثار آن حکیم شمرده‌اند، و آنچه که آقا بزرگ رساله‌ای را به نام *اسرار العبادة* از جمله مؤلفات حکیم شمرده همین بخش دوم *اسرار الحکیم* است که درباره اسرار عبادات است و *اسرار الصلاة* بخشی از قسمت دوم *اسرار الحکیم* را شامل می‌شود. بعضی از محققان، احتمالاتی داده‌اند که در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

آنچه مسلم است حکیم دو عنوان کتاب درباره حکمت عملی و اسرار آن نوشته است. یکی *اسرار الحکیم* و دیگری *النبراس*، که هر دو اثر در اصول اعتقادات و اسرار عبادات است. البته با این فرق که *النبراس* به نظم و *اسرار الحکیم*^{۴۴} به نثر نوشته شده است.

اسرار الحکیم، که نام کامل آن *اسرار الحکیم فی المفتتح و المختتم*، است که خود حکیم آن را به نظم درآورده است.

حکم الأسرار، اسرار الحکیم کاشفات المبتدأ و المختتم

این اثر، یکی از جامع‌ترین کتابهای فارسی است که در حکمت الاهی در دو بخش حکمت عملی و اسرار عبادات نوشته شده است.

اسرار الحکیم، حاصل و چکیده مطالعات فلسفی حکیم در علوم عقلی است و کامل‌ترین و آخرین آرای سبزواری را می‌توان در این اثر دید. وی علاوه بر بررسی و نقد افکار حکیمان مشاء و اشراق یک دوره حکمت عملی و نظری و اصول اعتقادات را با توجه به ذوق عرفانی و سلوک اهل معرفت آورده است. همان طوری که بیان شد *اسرار الحکیم* در دو بخش فراهم آمده در بخش اول که هفت باب دارد، اثبات واجب الوجود، معرفت صفات حق تعالی، افعال حق تعالی، خودشناسی و معارف نفس، معاد، نبوت مطلقه و امامت، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

بخش دوم، که در حکمت عملیه و اسرار العبادات است در چهار باب: طهارت، صلاة، زکات و صیام فراهم آمده و هدف ما در اینجا معرفی باب الصلاة است که خود حاجی از آن به *اسرار الصلاة* تعبیر می‌کند. این باب، از صفحه ۴۷۱-۵۱۶ این کتاب^{۴۵} را شامل می‌شود.

ملاهادی در این باب ابتدا به اقسام نماز اشاره و سپس فرازهای نماز را از اذان و اقامه و نیت تا سلام زیر عنوان مسئله آورده و به بیان احکام فقهی نماز اعم از واجب و مستحب پرداخته است، و

سپس با استناد به آیات و روایات به بیان اسرار آن زیر عنوان «سِرِّ» می‌پردازد و با شواهد اشعار و تطبیق مسئله با حکمت متعالیه و مراتب عالم آفرینش و درجات نفس انسانی پرداخته و در مواردی با عنوان «لرافعة» به اشعار خود استشهاد کرده است. جاهایی که مطالبی را فراموش کرده و دوباره به آن رجوع نموده با عنوان «تذنیب» دوباره آن مبحث را توضیح داده است.

این اثر، اولین بار بنا به دستور مرحوم مستوفی الممالک با ویرایش آخوند ملاعلی اصغر خدارحم در سال ۱۲۸۶، یعنی سه سال قبل از رحلت حاجی سبزواری در چاپخانه الله‌قلیخان قاجار چاپ سنگی شده است. بعدها به ویژه امروزه ناشران مختلف از جمله انتشارات مولی است که با مقدمه توشیهیکو ایوتسو با قطع وزیری در ۵۵۸ صفحه در تهران آن را چاپ و منتشر کرده که دقیق‌ترین و بهترین آن، نسخه‌ای است که با حاشیه و شرح مختصر مرحوم استاد ابوالحسن شعرانی چاپ و منتشر شده است. اخیراً هم در قم، انتشارات مطبوعات دینی آن را به ظاهر با تحقیق، چاپ و منتشر کرده که بایسته است این تحقیق به طور جدّ بازسازی و اصلاح شود. نسخه آقای شعرانی دقیق‌ترین نسخه‌هاست که در سال ۱۳۵۱ خورشیدی توسط انتشارات اسلامیّه چاپ و منتشر شده است. ناصرالدین شاه در نظر داشت این کتاب را در محضر مولانامحمد تهرانی یکی از شاگردان حکیم قرائت کند، ولی موفق به این کار نشد. به قول مولانا «روزی هر مرغی انجیر نیست».

۳۳. اسرار الصلاة (النبراس الهدی)

آقابزرگ تهرانی در النبراس،^{۴۶} کتابی را به نام المقیاس: منظومه فی الفقه از جمله آثار حکیم برشمرد که به نظر می‌رسد این کتاب همان شرح نبراس باشد و ایشان علاوه بر نبراس، شرح آن را نیز، یک اثر قلمداد کرده است. نبراس الهدی،^{۴۷} اثر دیگری از سبزواری است که از باب طهارت تا نکاح را در قالب أرجوزه در فقه به نظم در آورده و سپس خود به شرح آن پرداخته است. در منابع از این اثر با نامهای گوناگونی یاد کرده‌اند. از جمله: شرح النبراس فی فقه الخواص؛ کتاب النبراس اسرار الاساس فی فقه الخواص؛ اسرار العبادات؛ المقیاس فی الفقه و شرح النبراس الهدی فی احکام الفقه و اسرارها.

همه این عنوانها به یک اثر تطبیق می‌کند و آن هم همان أرجوزه نبراس است که خود ملاحادی آن را شرح کرده و صحیح‌ترین عنوان همان: شرح النبراس الهدی فی احکام الفقه و اسرارها، است.^{۴۸} النبراس، منظومه‌ای است در اسرار فقه، ملاحادی در نظر داشت تمام ابواب فقه را مثل منظومه منطوق حکمت به نظم در آورد، ولی موفق به اتمام این کار نشده و یا اگر هم شده در دست نیست. اثری که در دسترس هست از باب طهارت شروع و به باب نکاح پایان می‌پذیرد که متجاوز از هزار بیت است که در شش محفل^{۴۹} به صورت شرح مزجی به بیان رموز و اسرار عبادات پرداخته است. اسرار الصلاة (باب الصلاة) بیشترین حجم، یعنی حدود ۲۵۰ بیت از هزار بیت را به خود اختصاص داده که آغاز آن:

بالفرض و السندب و كلّ وُزعت

إن الصلاة أُولا قد نُوعت

و پایان آن:

و عالم الذِكر الحكيم سينا

نخ عن الشكّ و لِح يقينا

حکیم در این منظومه فقهی به شدت متأثر از منظومه فقهی «الذرة النجفیة» که در بحر رجز سروده شده، می‌باشد. حکیم سبزواری این منظومه را زیر عنوانهای «نبراس» و «اسرار» با استناد به آیات و روایات پرشمار شرح کرده است.

سبزواری کتاب خود را به دو بخش تقسیم کرده و بخش اول آن که عنوانی نیز، بر آن انتخاب نکرده، ولی با توجه به مطالب که تعداد نمازها، عدد رکعات، واجبات، مستحبات، اوقات، جهت قبله، احکام و اهمیت لباس، مکان و اذان و اقامه را مورد بحث و بررسی قرار داده، مقدمات نامید و بخش دوم را که با عنوان «الکلام فی مقارنات الصلاة» آمده از نیت تا تسلیم را مورد بحث قرار داده است. حکیم در فصل مقارنات: قیام، نیت، تکبیرة الاحرام، احکام تکبیر، رفع یدین، رفع تکبیرة الاحرام، قرائت، سِرّ تأویل سوره حمد و اخلاص، رکوع، سجده، قنوت، تشهد، تسلیم را بیان و در پایان احکام شک و سِرّ آن را آورده است.

ولی آنچه که در این اثر برجسته و مهم است شاکله مطالب کتاب که در واقع ساختار اصلی کتاب باید حساب شود و آن اینکه حضرت اسرار کتاب خود را به دو بخش کلی، ولی فراز به فراز تقسیم کرده است. حکیم در هر دو بخش، احکام ظاهری نماز را که در کتابهای فقهی آمده در زیر عنوان «نبراس» و اسرار آن را زیر عنوان «سِرّ» بیان کرده است، و برجسته‌ترین بخش کتاب تأویل و بیان اسرار سوره حمد و توحید است که آیه به آیه سوره حمد را ذکر و به بیان اسرار آن پرداخته و گویا حاجی عنان قلم را در تفسیر و بیان اسرار این دو سوره رها کرده مطالب بسیار پر مغز عرفانی و با گوش و جان شنیدنی را بیان کرده است. این اثر به سال ۱۳۲۱ قمری به صورت چاپ سنگی در تهران به چاپ رسیده و پس از آن ناشران دیگر نیز، اقدام به چاپ و نشر آن کرده‌اند. آخرین و صحیح‌ترین آن نسخه‌ای است که با تصحیح و تحقیق فاضل ارجمند حضرت آقای محسن بیدارفر به صورتی زیبا به گونه‌ای که متن اشعار در بالای صفحه و شرح در وسط و تحقیقات ایشان در پانویست چاپ و منتشر شده آمده است.

این اثر در سال ۱۳۸۰ با قطع وزیری در ۵۲۶ صفحه با فهرس گوناگون از سوی انتشارات

بیدارفر در قم چاپ و منتشر شده است.

۳۴. اسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است که در بیان اسرار نماز از سیدکاظم حسینی رشتی به زبان عربی.

روزگاری در مدینه منوره مرض طاعون جان بسیاری را گرفت و هرکسی به سوی گریخت. پدر

سیدکاظم رشتی که از سادات مدینه بود رو به سوی ایران نهاد و شهر رشت را برای سکونت برگزید و

در آنجا ازدواج کرد. یکی از فرزندان وی به نام سیدقاسم در رشت به دنیا آمد و در همان جا هم خرقه تهی کرد. یکی از فرزندان این سید، همین سیدکاظم است که در سال ۱۲۱۲ قمری در رشت متولد شد. در دوران نوجوانی به سوی عتبات مقدسه رفت و به تحصیل علوم دینی مشغول شد. وی از محضر بزرگانی چون شیخ احمد احسائی (۱۱۶۶-۱۲۴۱ق)، سیدعبدالله شبر (۱۷۷۴-۱۸۲۶) و شیخ موسی کاشف الغطا استفاده کرد و سرانجام از جمله حواریون شیخ احسائی شد.

آثار زیادی از ایشان به جا مانده است از جمله شرح آیه الکرسی، مطالع الأنوار، اللوامع الحسینیة، المواعظ و المجالس، مجموعه رسائل (۵۸ رساله) شرح حدیث معراج، رساله‌ای در اصول دین^{۵۰} و همین اثر که در مجموعه اسرار عبادات آمده است. حکیم ملاحسن نوری فرزند ملاعلی نوری، میرزا محمدحسین حجتالاسلام تبریزی، سیدمحمد باقر خراسانی، و میرزا شفیق ثقةالاسلام تبریزی از شاگردان همین سید هستند.

سیدکاظم حسینی رشتی با توطئه نجیب پاشا والی بغداد به وسیله قهوه سمی مسموم شد و در ۴۷ سالگی، یعنی در سال ۱۲۵۹ قمری در گذشت و در پایین پای حضرت اباعبدالله الحسین به خاک سپرده شد. کتاب اسرار العبادات،^{۵۱} که قریب به سیصد صفحه است که در آن، اسرار عبادات به اختصار شرح شده است. رساله اسرار الصلاة بیشترین حجم این کتاب را به خود اختصاص داده است. بقیه عبادات هر کدام در چندین صفحه فراهم شده است.

وی در این رساله با استناد به آیات و روایات پرشمار، اسرار نماز را از اذان و اقامه تا تسلیم و سز و جوب آن را بیان و نکات و لطایف ربانی و عرفانی را در لابه‌لای مطالب تبیین کرده و نوعاً احادیث و آیات را تأویل عرفانی نموده و اسراری لطیف بر فقرات نماز برشمرده است. وی نخست حقیقت و معنای نماز را با ذوق عرفانی و منش و روش صوفیانه توضیح داده و احادیثی را دستمایه مطالب خود قرار داده و به تأویل و تفسیر آنها پرداخته است. بر اساس اعتقادات صوفیان فقرات آیات و احادیث را با رمز و اشاره یا «صلاة» تطبیق داده است و با به کارگیری معنای حروف ابجد مصداقی برای آنها برشمرده و نماز را افضل عبادات دانسته است.

وی پس از شرح و توضیح حقیقت و معنای نماز طهارت و اسرار آن، اسرار لباس، اسرار اوقات نماز، قبله و اسرار آن، اسرار مکان و اسرار آنچه که سجده بر آن صحیح است در قالب شش مقدمه مختصر به عنوان ورود و مدخل نماز بیان داشته و آنگاه با عنوان «اسرار کیفیت الصلاة» شروع به تبیین اسرار نماز کرده است.

موضوعاتی که در این رساله مورد بحث و بررسی عرفانی قرار گرفته عبارت‌اند از: اسرار اذان و اقامه؛ اسرار تکبیرة الإحرام؛ اسرار قرائت؛ اسرار جهر و اخفات؛ اسرار رکوع و سجده؛ اسرار تشهد و تسلیم و در پایان با عنوان «خاتمه» به اسرار وجوب نماز و علل آن پرداخته است.

این اثر با تقریظ یک صفحه‌ای میرزا عبدالله إحقاقی با تحقیق صالح احمد الذیاب در مجموعه‌ای

به نام اسرار العبادات از سوی مؤسسه فکر الأوحاد، که از پیروان شیخ احمد احسائی هستند، به سال

۱۴۲۵ قمری با قطع وزیری، در ۲۸۸ صفحه در بیروت چاپ و منتشر شده است. و نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی موجود است.

۳۵. أسرار الصلاة

عنوان رساله مختصری است در اسرار نماز از سیدکاظم حسینی رشتی به زبان فارسی. نسخه خطی این رساله به ضمیمه مجموعه شماره ۷۵۸۷ در پانزده برگ (۳۰ صفحه) در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. سیدکاظم رشتی این رساله را پس از رساله مبسوطی که در ضمن مجموعه اسرار العبادات چاپ شده نوشته است.^{۵۲}

هدف نویسنده از نگارش این رساله ترغیب و تشویق مردم به انجام فریضه نماز است. وی فقرات نماز را از آغاز تا پایان ترجمه و به بیان اسرار آن پرداخته است. این رساله با قلم شکسته نستعلیق با خط خوش نگارش شده و هیچ باب و فصل و عنوانی ندارد، و در مسائلی که به آیات و روایات استناد کرده به ترجمه آنها اکتفا و از آوردن متن روایات و آیات خودداری کرده است. نویسنده فراز به فراز نماز را ذکر و به اختصار اسرار و حکمت آن را بیان کرده است.

این رساله به همراه پنج رساله دیگر، در مجموعه‌ای صحافی و در کتابخانه آیت‌الله نجفی نگهداری می‌شود.^{۵۳}

۳۶. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است در بیان رموز اذان، اقامه و نماز از علی‌اکبر کرمانی به زبان فارسی. کتابهای تراجم درباره زندگی و آثار وی چیزی ننوشته‌اند، ولی به گواهی تاریخ فراغت از تحریر (۱۲۷۰ ق) که در پایان نسخه آمده است در زمان ناصرالدین شاه قاجار می‌زیسته و از علمای آن عصر بوده است. مؤلف، پس از حمد و ثنای الهی با ذکر چند حدیث از جناب رسول‌الله اعظم و ائمه طاهرين به عظمت و جایگاه والای نماز اشاره و مؤمنان را به اقامه صحیح آن سفارش کرده است. این اثر در چندین مقدمه و مقاصد و یک خاتمه فراهم آمده که در واقع مؤلف کتاب خود را در دو بخش (مقدمات و مقاصد) تدوین و تنظیم نموده است.

وی در قسمت اول کتاب که شامل ده مقدمه است به شرح و تفسیر فقرات اذان و اقامه پرداخته و مباحثی چون فضیلت نماز و حضور قلب، ازاله خبث و نجاست، دفع حدث، در شناخت وقت، در مکان مصلی، در ستر عورت، لباس نمازگزار، قبله، علاج التفات به غیر در نماز، و در مقدمه دهم که مفصل‌ترین مقدمات این اثر است به شرح توضیح فقرات اذان و اقامه پرداخته و در ضمن مباحث نیز، اشاره‌ای به اسرار نهفته در اذان و اقامه دارد، و در ادامه معانی فصول اذان و مستحبات آن آمده است.

پس از این مقدمات (ده مقدمه) مباحث قسمت دوم کتاب را زیر عناوین «فائده» تقسیم و تدوین نموده است. وی ابتدا نیت و قصد آن را ذکر و چگونگی ورود به نماز را بیان می‌کند. آنگاه شروع به تفسیر سوره بسمله، حمد و اخلاص نموده و گاهی هم به سِرِّی از اسرار نیز، اشاره کرده است. در پایان به ترجمه و تفسیر سوره‌هایی که خواندن آنها در نمازهای پنجگانه سفارش شده است پرداخته و از آن میان به تفصیل، سوره قدر را مورد بحث و بررسی قرار داده است. مؤلف در این اثر، بیشتر به آداب نماز پرداخته تا اسرار نماز، ولی از آنجایی که نام کتاب *اسرار الصلاة* است در این رساله به معرفی آن پرداخته شد. اول این رساله با این جمله شروع می‌شود: «هذا اسرار الصلاة، تألیف قدوة الفقها والمدققین شریتمدار آخوند ملاعلی کرمانی.» این اثر به سال ۱۲۷۱ قمری در ۱۹۵ صفحه رقیی کوچک که با خط درشت خوش، نوشته شده، به صورت سنگی در تهران چاپ و منتشر شده است، و نسخه‌ای از آن در کتابخانه مسجد اعظم قم به شماره ۲۸۶۴ نگه‌داری می‌شود. احمد منزوی شماره نسخه این کتابخانه را ۵۹۴ نوشته و حال آنکه این شماره متعلق به هدایه اثیری، ملاصدرا است که از نسخ خطی نفیس این کتابخانه است. و نسخه چاپی دیگری تقریباً با قطع وزیری با خط محمد رفیع علی موسوی خوانساری که در تاریخ ۱۲۷۲ تحریر شده در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۲۵-۲۰۴ موجود است و خط این نسخه خواناتر از نسخه کتابخانه مسجد اعظم است.

۳۷. اسرار الصلاة

عنوان کتابی است از مولی عباس بن اسماعیل بن علی بن معصوم قزوینی به زبان فارسی. در کتابهای تراجم، اطلاعات قابل ملاحظه‌ای از زندگی ایشان نیامده است. آقابزرگ^{۵۲} در ذیل *اسرار الصلاة*، از ایشان و پدرش نام برده و صاحب *ریحانه*^{۵۵} نیز، از *الذریعة*، همان مختصر را نقل کرده است، ولی همین قدر مشخص است که شیخ اسماعیل (پدر) اواخر قرن دوازدهم و ملاعباس صاحب «*اسرار الصلاة*» در قرن سیزدهم در قزوین می‌زیستند و از علمای امامیه آن سامان بوده‌اند. ملاعباس قزوینی در این اثر، ارکان و آداب و دعا‌های مربوط به نماز را با استناد به آیات و روایات مورد بررسی قرار داده و بعضاً نیز، به سِرِّی از اسرار نماز اشاره کرده است. وی ابتدا ارکان نماز را برشمرد و سپس آداب و شرایط ذکر و چگونگی خواندن دعا‌های مربوط به نماز را بیان و آداب هر یک از آنها را نیز گوشزد کرده است.

این اثر دوبار در ایران (تهران) به سالهای ۱۲۹۴ و ۱۳۰۴ قمری به چاپ رسیده است.^{۵۶}

۳۸. اسرار الصلاة

عنوان کتابی است در بیان اسرار نماز و اعمال واجب، از علینقی بن محمد رضا همدانی.

ملاعلینقی همدانی پدر حاج آقا رضا همدانی^{۵۷} صاحب هدیه النملة الى مرجع الملة،^{۵۸} و آیات الائمة، از علما و عرفای امامیه قرن سیزدهم است. این خاندان در همدان، همه از اهل فضل و دانش بودند. وی به سال ۱۲۹۷ قمری در همدان چشم از جهان فروبست و در جوار باباطاهر عریان به خاک سپرده شد. تا قبل از نوسازی آرامگاه بابا طاهر، قبر ایشان مشخص و معین بود. در نوسازی، گویا در دههٔ چهلیم انجام شده، توجه به قبرهای اطراف مقبره باباطاهر نشده تعدادی از قبرها از جمله قبر ملاعلینقی، در زیر چمنهای اطراف مانده است. زبیده خانم دختر فتحعلی شاه از میدان وی بوده همه ساله مبلغی را برای متولی و قاری و اسباب روشنایی مقبرهٔ این عالم عارف اختصاص، و به همدان ارسال می کرده است.^{۵۹}

همدانی در این رساله به بیان اسرار نماز و اعمال واجب و مستحب با استناد به روایات پرداخته و در آن بسیاری از روایات را تأویل و تفسیر ذوقی کرده است. نسخه خطی این اثر که با قلم نی نوک باریک و با خط شکستهٔ خوش تحریر شده و تقریباً قطع آن بین وزیر و رقی است در ۱۱۳ صفحه ضمن مجموعه شماره ۳۰۶ (۱۹-۹۵) کتابخانهٔ آیت الله گلپایگانی قم نگهداری می شود. نویسنده نخست در مقدمه مسئلهٔ توحید را با ذوق عرفانی مورد بحث و بررسی قرار داده و سپس نوع و چگونگی عبادت رسول خدا را که در معراج به آن حضرت آموختند شرح می دهد.

وی پس از مقدمه وارد اصل بحث شده و با ذکر فقرات اذان و اقامه ضمن تفسیر به بیان سِر هر یک می پردازد، و در ادامه اسرار قیام، تکبیر الاحرام، قرائت، حمد، رکوع و سجده را با شرح و تفسیر بیان می کند. در پایان رساله طی چندین باب به بیان اسرار حروف از (الف-یا) می پردازد و در مواردی به صورت تطبیقی مصادیق حروف را مشخص و بعضاً مصادیق برخی از حروف را به امامان شیعه تطبیق می دهد. اولین باب این بخش در معانی و رموز «بسم الله الرحمن الرحیم» است.

۳۹. أسرار الصلاة

عنوان رساله ای است از آقا محمدحسین بن آقا محمدباقر به زبان فارسی. از زندگی مؤلف اطلاعاتی در دست نیست یا حداقل بنده اطلاعی ندارم. ولی بنابر آنچه آقابزرگ تهرانی نوشته ایشان این رساله را به ترتیب فتوحات نوشته است. «الحمد لله الذی اسرى بنا إلى معراج الوصال و أنعم علينا بمحامد الخصال تجلی لنا فی محراب العبودية» جملهٔ آغازین این رساله است. آقابزرگ در ادامه می نویسد: از این عبارت استفاده می شود که مؤلف باید از حکما و عرفا باشد. گویا وی، پدر حاج آقا نورالدین بروجردی که، در حدود ۱۳۳۶ قمری در تهران فوت کرده است، باشد. مؤلف در سال ۱۲۶۴ از نگارش این رساله فراغت پیدا کرده است.^{۶۰}

۴۰. أسرار الصلاة

عنوان رساله ای است از مؤلفی ناشناخته.

مؤلف مطالب این رساله را با عناوین «مائده» ذکر نموده و در مقدمه به بیان فضیلت و حکمت نماز پرداخته است. نسخه خطی این رساله در ضمن مجموعه‌ای به شماره ۵۵۴ کتابخانه دانشکده الاهیات مشهد موجود است.^{۶۱}

۴۱. أسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است از سیدمیرزا موسی بن میرزا محمد مستوفی همدانی به زبان فارسی. وی از شاگردان حکیم ملاهادی سبزواری است. همدانی آثار دیگری نیز، غیر از رساله *اسرار الصلاة*، دارد که در کتابخانه فرزندش آقامحمد همدانی موجود است. همدانی به سال ۱۳۵۱ قمری در مشهد مقدس درگذشت. وی در این رساله، اسرار و نماز را به اختصار به زبان فارسی بیان کرده است.^{۶۲}

۴۲. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است درباره اسرار نماز و حروف کلمات قرآن، از علی بن غلامعلی قزوینی به زبان فارسی. از زندگی مؤلف چندان اطلاعی در دست نیست؛ همین قدر مسلم است که در زمان ناصرالدین شاه قاجار می‌زیسته است. به دلیل اینکه در مقدمه کتاب، با کمال تأسف در عصر ما نیز، رواج تام و تمام دارد، در مدح و ثنای ناصرالدین شاه، سنگ تمام گذاشته است. اسم کامل کتاب، *اسرار الصلاة یا الدرّة البيضاء* است، که دارای یک خطبه و مقدمه و دو مقاله و دو مقام در اسرار نماز است. نسخه خطی آن در ششصد صفحه و هر صفحه در ۲۳ سطر با قطع رحلی با جلد و صحافی چرم در کتابخانه مسجد اعظم قم که، به همت و عنایت مادی و معنوی آیت‌الله العظمی بروجردی آن یگانه مرجع فهیم و دورانیش عصر حاضر، بنیانگذاری شده، به شماره ۳۵۷۸ نگاه‌داری می‌شود.

نویسنده علاوه بر اینکه احادیث و آیات را اندکی درشت‌تر از بقیه متن نوشته، با کشیدن خط قرمز در زیر آنها آیات و روایات را از بقیه متن متمایز ساخته است.

وی در خطبه، پس از حمد و ثنای الهی و درود بر پیامبر وحی و فضیلت صلوات بر آن حضرت، به شرح و توضیح حدیث «کنز مخفی» پرداخته آنگاه در مقدمه خود به شرح و بیان معنای لغوی «صلاة» اشاره و سپس به تفصیل درباره معانی اصطلاحی «صلاة» بحث کرده است.

قزوینی در مقاله اول به بیان اسرار طهارت و احکام آن و اسرار کلی نماز پرداخته و سپس به شرح و تفصیل اسرار و احکام نمازهای یومیه و چگونگی تعلق رکعات به اوقات مخصوصه را بیان نموده است.^{۶۳} یکی از ویژگیهای این مقاله استناد نویسنده به آیات و روایات پرشماری از معصومان است که استنادات نویسنده در مواردی به جا و در بعضی موارد نا به جاست، و بیشتر روایات را با ذوق و سلیقه و روش عرفانی تأویل و مقاصد خود را به گونه‌ای از روایات استنباط کرده است.

مقاله دوم، در شرح و بیان اذان و اقامه با آن کیفیت مخصوصه است. وی در این مقاله ضمن بررسی فقرات اذان و اقامه و بیان اسرار و ثواب آن با همان سبک و سیاق مقاله اول، با بهره‌بری از آیات و روایات پرشمار به بررسی موضوعات مورد بحث پرداخته است.

نویسنده پس از پایان این دو مقاله، به بیان اسرار طهارت و نماز در دو مقام و هر مقامی هم در چندین مقال به شرح و بیان اسرار و فضیلت قرآن می‌پردازد و در پایان مقام دوم به تفسیر عرفانی سوره حمد و توحید پرداخته که این بخش از کتاب با دقت و ظرافت بیشتری نگارش شده است. گویا نویسنده در علم تفسیر و تأویل آیات و روایات، بیشتر از مسائل عرفانی که در بخش اول کتاب در شرح و توضیح اسرار نماز به آن پرداخته، دستی داشته است. صفحات پایانی کتاب به بحث درباره حروف و قوائد و اسرار آن اختصاص دارد. نویسنده در این بخش از کتاب، معانی حروف را در علم نحو و صرف به صورت قواعد جمعی آورده (حروف جر) و شرح و توضیح داده است. وی به حروف جرّ ابتدا، و علل و عوامل جاره بودن این حروف را بیان و سپس به بقیه قواعد حروف پرداخته است. در ادامه معانی اسما و علل تقدم آنها را بر یکدیگر را ذکر و پس از آن اسرار تقدیم اسم به طور کلی و تقدیم اسم «رحمان» بر «رحیم» و مطالبی از این قبیل آورده است. قلم این بخش، ذوقی‌تر از بقیه کتاب است. در واپسین صفحات این بخش به سبّ قرائت حمد و اخلاص در نماز اشاره و در ادامه مباحثی را درباره توحید شهودی مطرح کرده است:

این رساله در سه بخش کلی «اسرار طهاره و صلاة، تفسیر و حروف» فراهم آمده گویا سه رساله جداگانه بوده به خاطر نبود امکانات چاپ و کاغذ در یک مجلد تدوین و صحافی شده است.

۴۳. اسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است در بیان رموز نماز از عباس حائری تهرانی.

آیت‌الله حائری تهرانی عالم متقی و فقیه جلیل‌القدر به سال ۱۳۰۹ قمری در تهران به دنیا آمد. در عنفوان جوانی وارد مدرسه علوم دینی مروی تهران شد و مقدمات و سطح را نزد سیدمحمد تنکابنی و شیخ محمدحسن رشتی فرا گرفت. پس از پایان این دوره به سال ۱۳۳۷ قمری به نجف اشرف مهاجرت کرد و در درس میرزا محمد تقی شیرازی، سیداسماعیل صدر، سیدمحمد فیروزآبادی و آقاضیا عراقی شرکت و از وی اجازه اجتهاد گرفت.

در سال ۱۳۳۹ قمری به ایران بازگشت و در شهر اراک به جمع دوستان و شاگردان شیخ عبدالکریم حائری پیوست. سپس با هجرت شیخ به قم او نیز، به همراه شیخ به قم آمد و در شهر قم ساکن شد. ضمن تدریس سطح عالی و خارج در امور حوزه علمیه به یاری شیخ عبدالکریم شتافت و شیخ نیز، احتیاطات خود را به ایشان ارجاع می‌داد. حدود سالهای ۱۳۵۰-۱۳۵۲ قمری به زادگاه خود (تهران) بازگشت و تا آخر عمر در آن شهر به تبلیغ و ارشاد مردم پرداخت به گونه‌ای که مرجع عوام و

خواص شد و سر انجام به سال ۱۳۸۵ قمری درگذشت^{۶۴} و در صحن سرای امام حسین نزدیک باب القبله به خاک سپرده شد.

چندین اثر علمی از آیت‌الله شیخ عباس حائری به یادگار مانده از جمله شرح اصول کافی، رساله در مباحث الفاظ، شرح حاشیه ملاعبده، و رساله اسرار الصلاة.

۴۴. أسرار الصلاة

عنوان کتابی است در بیان اسرار نماز از محمد بن نادعلی بروجردی به زبان فارسی.

در کتابهای تراجم به زندگی مؤلف این اثر اشاره نشده است. نویسنده در این اثر، ضمن ترجمه فرازهای نماز از اذان تا سلام، به گونه‌ای مفصل به شیوه عرفانی با قلمی ساده و روان به بیان اسرار نماز پرداخته است.

این اثر تاکنون به چاپ نرسیده و نسخه خطی آن در ۷۸ صفحه و در هر صفحه ۲۲ سطر، که با خط نستعلیق خوش نوشته شده به شماره ۷۷۱ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی موجود است. نویسنده با استناد به آیات و روایات پرشمار و اشعار عرفانی و یا نثری استوار مطالب خود را قلمی کرده است و در مقدمه با تفسیر آیه شریفه «اقم الصلاة لذكركم» به شرح و تفصیل عقل و جهل، حضور قلب و آداب آن، مقامات عبادت و احوال قلب پرداخته است. سپس شروع به بیان حکمتها و اسرار نمازهای پنج‌گانه و شرح اجزا و فقرات نماز می‌نماید. وی کتاب را با آیه‌ای از سوره روم «فسبحان الله جبین تمسون و حین تصبحون و له الحمد فی السموات و الارض و عشیاً و حین تظهرون» شروع کرده است و گویا برگهای پایانی کتاب افتاده است.^{۶۵}

۴۵. أسرار الصلاة^{۶۶}

عنوان کتابی است در بیان رموز نماز از محمدحسین خراسانی به زبان فارسی.

با اینکه نویسنده کتاب از معاصرین است، ولی کتابهای تراجم درباره ایشان اطلاعاتی به دست نداده‌اند. نویسنده، کتاب خود را در یک مقدمه و چند باب و فصل و اشاره تدوین کرده است. وی در مقدمه کتاب با ذکر فرازی از خطبه مولی امیرمؤمنان «أول الذین معرفة و کمال معرفته التصدیق به و کمال التصدیق به توحیده...» شروع و به شرح و توضیح این فراز از خطبه پرداخته است. سپس با بحث مختصری در مراتب توحید، حجایهای پنج‌گانه، اختصاص نماز به نجبا، یگانگی پیامبر و علی - علیه‌السلام - مقدمه را به پایان برده است. آنگاه در باب اول با اشاره به حقیقت نماز به مباحثی از قبیل اهمیت نماز، مقام ولایت، مقام خاتم الانبیا تسبیح موجودات، معراج، ولایت، مقامات سلوک مقام جمع الجمع و مشیة‌الله، می‌پردازد.

باب دوم را به بیان اسرار معراج، تکبیرات، ذکر رکوع، سجود، قرائت، اختصاص داده است. وی در باب سوم، به مباحثی چون اقالیم سبعه، معانی الله اکبر و تفسیر قد قامت الصلاة، پرداخته و در ضمن مباحث، مختصر اشاره‌ای نیز، به اسرار فقرات نماز دارد.

نویسنده پس از این بابها، بقیه مطالب کتاب را به فصلهایی تقسیم کرده است، و در فصلی با عنوان «فیه تفسیر عرفانی و تحقیق حقانی» حیات و مراتب آن، بیان آنس، محال بودن رؤیت، محبت، مراتب غنا، مراتب سکینه، شوق، مقام رضا و مقام وصول را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد و در ادامه تشهد، سجده و مراتب فنا در آن، حدیث کمیل و فرازهایی از خطب امیرمؤمنان درباره توحید، خشوع، وجد، شوق و سیر اینکه چرا در نماز سوره توحید و اخلاص خوانده می‌شود را، شرح و توضیح داده است. در پایان به اختصار به تفسیر و بیان اسرار سوره توحید و اخلاص می‌پردازد.

این کتاب اولین بار از سوی کتاب‌فروشی مصطفوی به سال ۱۳۸۹ قمری با قطع رقعی در ۱۷۵ صفحه در تهران چاپ و منتشر شده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه فیضیه قم موجود است.

۴۶. اسرار الصلاة (رموز نماز)

عنوان کتابی است درباره اسرار نماز از فرید نهاوندی به زبان فارسی. از زندگی مؤلف اطلاعاتی در دست نیست. همین قدر می‌دانیم که نام وی محمد، مشهور به فرید نهاوندی فرزند آیت‌الله نهاوندی^{۶۷} مشهور است. آیت‌الله نهاوندی در مشهد رضوی سکونت داشت و فرزند نیز به همراه پدر ساکن مشهدالرضا بوده است.

با اینکه نام کتاب اسرار الصلاة است، ولی چیزی از اسرار نماز در آن به چشم نمی‌خورد.^{۶۸} اگر نام کتاب را «آداب الصلاة» برمی‌گزید مناسب‌تر بود تا اسرار الصلاة، چون بیشتر آثار اخلاقی و عبادی نماز را که فقها در آداب الصلتهای خود می‌آورند، ایشان نیز در این کتاب جمع و تدوین کرده و با عباراتی ناپخته که ویژه فارسی‌نویسی بعضی از علماست، نوشته است.

نویسنده، کتاب خود را در یک مقدمه و پانزده فصل و یک خاتمه تدوین کرده و در مقدمه درباره عبادت به طور عام مطالبی را آورده و نماز را بهترین عبادات شمرده است. وی در فصلهای پانزده گانه کتاب به ترتیب بیان حقیقت نماز، آثار نماز، اقسام نماز، مکانهای استحباب نماز، فواید نماز جماعت و آثار نماز شب، فواید وضو و غسل و تیمم و آثار دعای این سه و اسرار اقامه تا سلام، را مورد بحث و بررسی قرار داده و به باور خودش اسرار بعضی موارد را نیز بیان کرده است: در بیان حقیقت نماز؛ در آثار نماز؛ در اقسام نماز؛ در مکانهایی که نماز گزاردن در آنها مستحب و یا مکروه است؛ بیست قاعده برای نماز جماعت؛ فواید شب زنده‌داری و آثار نماز شب؛ فواید وضو، غسل، تیمم و اسرار دعاهای آنها؛ ترجمه مختصر اقامه؛ مستحبات، مکروهات و محرّمات اقامه؛ اسرار اقامه؛ «در بیان معانی جملاتی که در نماز قرائت می‌شود» نویسنده این عنوان را در فصل پانزدهم به ترجمه و تفسیر مختصر سوره حمد

و توحید برگزیده است. خاتمه نیز، به تجوید و علم قرائت و دعاهایی که پس از نماز خوانده می شود اختصاص دارد.

این اثر یک چاپ بیشتر ندارد و آن هم حدود پنجاه سال پیش از این، به چاپ رسیده و نسخه‌هایی از این کتاب بجز در بعضی از کتابخانه‌ها و یا دست افراد، در دسترس نیست. این کتاب از سوی شرکت چاپخانه خراسان با قطع وزیری به سال ۱۳۳۱ خورشیدی در ۴۴۸ صفحه به علاوه ۳۵ صفحه ضمیمه (اشعار مؤلف و غلطنامه) چاپ و منتشر شده است.

۴۷. أسرار الصلاة (اسرار نماز)

عنوان کتابی است در اسرار نماز از دیدگاه قرآن از سید محمد امین به زبان فارسی. سلسله درسهایی است درباره اسرار و احکام نماز. نویسنده اثر خود را در دو بخش تدوین و در بخش نخست مباحث کلی را مطرح و هدف از تشریح نماز را بیان کرده است. در بخش دوم، اسرار و رموز هر یک از اجزا و شرایط نماز، مورد بحث و بررسی قرار گرفته و در همین بخش چپستی رکوع و سجود، قیام و قعود را تبیین و به رمز و راز هر یک از مقدمات و مقارنات، ارکان و اجزای نماز اشاره کرده است. سر فصلها عبارت‌اند از: اسرار نماز، اسرار وقت، اسرار لباس، اسرار مکان، اسرار اذان و اقامه، اسرار قیام، اسرار نیت، اسرار قرائت، اسرار رکوع، اسرار سجود، اسرار قنوت، اسرار تشهد و اسرار سلام. این اثر، از سوی مجمع متوسلین به آل محمد کاشان با قطع وزیری در ۳۳۶ صفحه چاپ و منتشر شده است.

۴۸. أسرار الصلاة (اقامة الصلاة و اسرارها)

عنوان رساله‌ای است در بیان احکام و اسرار نماز از یوسف خطار محمد به زبان عربی. یوسف خطار از علمای دیار شام و تحصیل کرده مدرسه‌های دمشق است و در حال حاضر ضمن تالیف، در مدرسه‌های علوم دینی دمشق به تدریس اشتغال دارد.

اثر حاضر، پژوهشی است مختصر درباره اقامه نماز و اسرار بعضی از فقرات آن. نویسنده با استناد به روایات نبوی و آیات قرآنی ابتدا تاریخ مشروعیت و دلیل و مکان و حکمت و اسرار تشریح نماز را بررسی نموده سپس، فضیلت سجود، خشوع و جماعت را بیان کرده است. وی در بخش دیگری از این اثر، فضایل صلوات، صفات نمازگزار، اسباب حضور و اقوال عارفان بالله را برشمرده است. وی در پایان هشدار و تنبیهی برای تارکان نماز دارد و بر اساس احادیث، آنها را از امر باز می‌دارد. این رساله در ۹۶ صفحه با قطع وزیری از سوی دارالتقوی للعلوم در دمشق چاپ و منتشر شده است.

۴۹. أسرار الصلاة

عنوان رساله‌ای است از محسن قرائتی به زبان عربی.

این اثر، ترجمه کتاب راز نماز، نویسنده است که در اصل به زبان فارسی نگارش یافته و سپس حسن حلی آن را به عربی ترجمه و با عنوان «اسرار الصلاة» به چاپ رسیده است.
این رساله، اولین بار به سال ۱۳۷۰ خورشیدی با قطع رقعی در ۸۱ صفحه از سوی بنیاد بعثت در تهران چاپ و منتشر شده است.

پی نوشتها:

۱. نک: الاعلام، خیرالذین للزکلی، ج ۶ ص ۲۷۴، ذیل ابوطالب.
۲. نام کامل رساله: اسرار الصلاة و مهماتها، است.
۳. نک: فتوحات المکیة، ج ۱ (از ۴ جلدی)، ص ۳۸۶-۵۴۶.
۴. رضا استادی، هزار کتاب و رساله پیرامون نماز، ص ۸۲ و احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی، ج هفتم، دست‌خط مرحوم خوبی در کتابخانه وزیری یزد نگهداری می‌شود. جهت گزارش این رساله به آن کتابخانه مراجعه شد، ولی اولیای امور کتابخانه حاضر نشدند تصویری از این رساله در اختیار ما بگذارند. هرچه اصرار کردیم فرمودند: میکروفیلم این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است. به آنجا مراجعه کنید. آری، از قم به یزد و از یزد به مشهد به دنبال نسخه‌ای از اسرار الصلاة، ولی همچنان این نسخه سواره است و ما پیاده.
۵. نام این رساله مثل بیشتر رساله‌های دیگر با رسم الخط «اسرار الصلوة» نوشته شده است. برای یکسان‌سازی عناوین، همه عناوین «اسرار الصلاة» ثبت شده و در پانوشتها به غیر این رسم‌الخط اشاره شده است.
۶. متأسفانه، با همه تلاشی که شده، هالهای از ابهام و کج فهمیها و عدم تشخیص سره از ناسره به ویژه احادیث را در برگرفته است. صدها تفسیر بر قرآن نوشته شده، ولی تاکنون جز اندکی نتوانسته‌اند حقایق و معارف قرآن را بازشناسند و بازشناسانند. اگر بگوییم قرآن کتاب آسمانی است و دسترسی بشر به لایه‌های تو در توی آن از طاقت بشری خارج است پس نزول آن در میان بشر به چه منظوری است و یا عالمان در تبیین و تفسیر دقیق و رقیق آن کوتاهی کردند و یا کوتاه نظران و قشری مذهبیان مانع از آن شدند که این صحیفه الهی که ما حق تفسیر شود مصیبتی است که مصیبتها در پی دارد و از طرفی منابع حدیثی ما هم آمیخته از سره و ناسره است و بجد باید جداسازی این منابع در دستور کار عالمان حدیث‌شناس و روشن ضمیر قرار گیرد. به امید چنین روزگاری.
۷. عنوان «اسرار الصلاة» را نگارنده بر این رساله برگزیده است.
۸. فجر، آیه ۲۸.
۹. تابران یکی از روستاهای شهر قدیم توس است. این روستا همجواری روستای باز زادگاه حکیم فردوسی توسی است. از آنجایی که بنده علاقه خاصی به غزالی دارم و به همین جهت بیشتر آثار وی را خواندم و بیشتر کتابهایی که درباره سوانح زندگی وی نوشته شده مطالعه کردم. مدتی یک موضوع ذهن مرا مشغول کرده بود و آن اینکه، همه کسانی که درباره زندگی غزالی رساله یا کتابی نوشته‌اند بی استثنا محل دفن وی را تابران توس نوشتند، ولی چرا هیچ اثری از آرامگاه و یا حتی یک قبر ساده در تابران به نام ابوحامد ثبت نشده است. گویا در سال ۱۳۴۶ در هاروتیه توس، سنگ یادبودی به عنوان نماد قبر به نام او نهادند. تا اینکه بنده به سال ۱۳۶۴ جهت زیارت ثامن‌الائمه رهسپار آن سرزمین ملکوتی شدم و دست روزگار مرا به درس حکیم بی‌بدیل معاصر حضرت سیدجلال‌الدین آشتیانی رهنمون کرد. مدرسه علمیه امام جعفر صادق محل افاضه آن حضرت هنوز خاطرات فراموش نشدنی از آن استاد دارد. به هر حال عزم جزم کردم تا تحقیقی مفصل درباره قبر امام ابوحامد انجام دهم و عهد کردم تا به نتیجه نرسیدم دست از تلاش برنندارم. مدتها در روستای تابران به جست‌وجو پرداختم تمام قبرستانهای تابران و حوالی آن را مورد بررسی قرار دادم. ساعتها در تابستان گرم در بیابانهای اطراف تابران و هر جا که احتمال می‌دادم آثار آثاری از آثار پیشینیان هست به جست‌وجو پرداختم، تا اینکه بسیار خسته و ناتوان شدم. در همین حین به پیرمرد سالخورده‌ای برخوردیم بسیار با صفا و اهل دل گرچه به ظاهر درس نخوانده بود، ولی هزار مرتبه از بنده مثلاً درس خوانده دانتر و اهل جود و صفا و با مرام و معرفت بود. با لحنی بسیار

دوست داشتی گفت پسر مدتهاست تو را در این آبادی می‌بینم دنبال چه هستی. گفتم گمشده‌ای دارم به دنبال او هستم. بعد از اینکه این حرف را از من شنید دست مرا گرفت به خانه‌اش برد. دیدم پیرزنی با گیسوانی سفید بر سر توری نشسته نان می‌پزد دست مریزاد گفتم با پیرمرد در کنار تنور نشستم دلیل حضور خود را در آبادی و آن منطقه به طور مفصل برای او تعریف کردم. پیرمرد شروع به تشریح منطقه و بیان خاطرات خود از گذشتگان کرد. بعد گفت: به قبرستان نزدیک خرابه‌های کاخ رفتی، گفتم آری، آنجا همه‌اش گندم است گفت: بلی. گفت: تا دویست سال پیش آن مزارع گندم، همه‌اش قبرستان بوده و بخشی از آن مزارع مال بنده است و در میان آن مزارع قطعه‌ای از زمین که تقریباً از بقیه برجسته‌تر است به گفته پدرانم قبر یک آقای است. ما به سفارش پدرانمان هیچ موقع آن قسمت را شخم نمی‌زنیم و لذا همان حالت چندین سال قبل را حفظ کرده است. به هر حال دست مرا گرفت به میان مزارع گندم رفتیم آن مکان را به من نشان داد و بنده مطالعه و بررسی را دوباره مشخصاً بر روی آن نقطه آغاز و به سه قبر برخورد کردم. درباره جغرافیای آبادی تابران به ویژه آن منطقه پای صحبت سالخوردگان دیگر آبادی نشستیم و دوباره منابع مکتوب را از جغرافیای آن آبادی گرفته تا تراجم زندگی غزالی بررسی کردم به این نتیجه رسیدم که باید یکی از این سه نقطه که دقیقاً به صورت و اندازه قبر بود باید متعلق به خرابی باشد. بنده این مسئله را آن موقع در چند جا مطرح کردم. ولی نتیجه‌ای نگرفتم. تا اینکه در دهه هفتاد چند نفر پاکستانی آمدند و میلیونها پول بی‌زبان این مرز و بوم را گرفتند و همان نقطه را به عنوان قبر غزالی به همشهریهای غزالی نشان دادند و رسانه‌ها نیز اخبار را با عنوان مکتشفان و محققان پاکستانی پس از حدود هزار سال قبر غزالی را کشف کردند، اعلام و فیلم مختصری هم نشان دادند.

۱۰. چاپ انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۱. در ذیل رساله اسرار الصلاة (فتوحات) مختصری به زندگی ابن عربی اشاره شده است. (قسمت اول)

۱۲. التنزیلات الموصیة فی اسرار الطهارت و الصلوات؛ عبدالوهاب شعرانی این رساله با نام «التنزیلات الموصیة...» ثبت کرده به نظر می‌رسد «موصیة» وجهی ندارد.

۱۳. خود ابن عربی در عباراتی از رساله، عنوان «لطایف الأسرار» را به کار برده است.

۱۴. محسن جهانگیری، محیی‌الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، ص ۱۱۱.

۱۵. نام کامل کتاب، که مؤلف هم در دیباچه به دو نام از آن یاد کرده، عبارت است از: اسرار الصلاة و انوار الدعوات، یا مختار الدعوات و اسرار الصلاة.

۱۶. صاحب ریحانة الادب ۴۵ اثر به نام ایشان ثبت کرده است.

۱۷. نک: ریحانة الادب، ج ۸، ص ۲۶؛ النریة، ج ۴، ص ۴۹؛ الکنی و الألقاب، ج ۱، ص ۳۹۲.

۱۸. رساله‌ها عبارت‌اند از: اسرار الصلاة، اقبال، جمال الاسبوع، دروع واقیه، زهرة الربیع و فلاح السائل.

۱۹. النریة، ج ۲، ص ۵.

۲۰. پیترو لوری، تاویلات قرآن از دیدگاه عبدالرزاق کاشانی ترجمه زینب پودینه، ص ۲۴.

۲۱. فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۷، بخش اول، ص ۶۶

۲۲. ریحانة الادب، کشف الظنون، معجم المطبوعات و روضات الجنات، و منابعی که درباره زندگی و آثار عبدالرزاق مطالبی نوشته‌اند ذکر می‌کند از این رساله به میان نیاورده‌اند.

۲۳. بعضی از مورخان محل تولد وی را یکی از روستاهای کرمان ثبت کرده‌اند، ولی درست به نظر نمی‌رسد.

۲۴. حسینی هروی، همان شخصی است که سولاتی را از شیخ محمود شبستری پرسیده و شیخ جواب آنها را داده که با نام «گلشن راز» با شرحهای گوناگون به چاپ رسیده است.

۲۵. نک: به مقدمه دیوان شاه نعمت‌الله ولی به تصحیح: جواد نوربخش.

۲۶. برای اطلاع بیشتر از زندگی، آثار و مذهب ابن ترکه، نک: به: آشنایی با متون درسی حوزه‌های علمیه ایران (شیمه، حنفی، شافعی) ص ۱۹۰، (تالیف نگارنده). و اینجا به اختصار باید گفت که، عده‌ای به خاطر اینکه تمهید القواعد ابن ترکه مدتهاست از جمله متون درسی عرفان در حوزه‌های شیمه است تلاش می‌کنند تا ایشان را شیمه معرفی کنند و اینان ره به جایی نخواهند برد و شیمه قلمداد کردن ایشان مشکلی را حل نمی‌کند.

۲۷. نسخه خطی این رساله در ضمن مجموعه‌ای که شامل هجده رساله دیگر از همین مؤلف است به شماره ۳۰۲۵ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نکه‌داری می‌شود. آقای استادی در کتاب هزار رساله پیرامون نماز، زبان این رساله را «عربی» نوشته و حال آنکه رساله به زبان فارسی نوشته شده است.
۲۸. گویا این اثر بیشتر از یک بار هم چاپ نشده است، و هم اکنون جز در کتابخانه‌های عمومی و یا شخصی در دسترس نیست.
۲۹. الذریعة، ج ۲، ص ۴۹؛ ریحانة الادب، ج ۸، ص ۱۴۵. صاحب ریحانه حدود ۲۵ اثر کوچک و بزرگ به نام ایشان ثبت کرده و بیشتر فقهی یا شرح کتابهای فقهی و اصولی است، که مهم‌ترین آنها *المهذب البارع فی شرح المختصر النافع* است.
۳۰. فیض القدسی، ص ۸۴.
۳۱. نک: *مفاخر اسلام*، علی دوانی، ج ۸، ص ۳۹۸-۴۰۰؛ *انساب خاندان مجلسی به بیوست مرآت الأحوال جهان‌نما*، ص ۲۶۵؛ *الذریعة*، ج ۲، ص ۴۸؛ *فوائد الرضویة*، ج ۲، ص ۵۴۶ و *ریحانة الادب*، ج ۲، ص ۱۰۲.
۳۲. بنده به بیشتر کتابخانه‌های قم و اصفهان مراجعه کردم ولی نسخه‌ای از این اثر را نیافتم و حتی برادر ارجمند آقای هادی زاده زحمت کشیدند به کتابخانه آیت‌الله روضاتی مراجعه کردند ولی دسترسی به رساله ممکن نشد و آقای رضا استادی نیز نامی از این رساله در کتاب *هزار کتاب و رساله پیرامون نماز* برده ولی هیچ اشاره‌ای به محل نگه‌داری آن نکرده و هیچ توضیحی نیز درباره این رساله نداده است.
۳۳. نام کامل کتاب: «مرآة الصلاة فی أسرار الصلاة» الذریعة، ج ۲، ص ۲۷۷.
۳۴. نام کامل کتاب: «همیار الصلاة فی اسرار الصلاة» است. الذریعة، ج ۲، ص ۲۸۰.
۳۵. رساله *اسرار الصلاة* در کتاب *توحید صدوق و اسرار الصلاة* (روح الصلاة).
۳۶. نام کامل کتاب: «التحفة الحسنيّة فی اسرار الصلاة القلبية» است.
۳۷. با اینکه مشهور است که «الصلاة معراج المؤمن» حدیث است، ولی در هیچ یک از منابع حدیثی نیامده است.
۳۸. الذریعة، ج ۲، ص ۵۰ و ج ۳، ص ۴۳.
۳۹. *اثر آفرینان*، ج ۳، ص ۲۱۶.
۴۰. الذریعة، ج ۲، ص ۴۷. اطلاعات مختصری که درباره این اثر قلمی شده به نقل از دو اثر یادشده است.
۴۱. درباره سوانح زندگی وی نک: به کتاب *حکیم سبزواری، زندگی - آثار - فلسفه*، غلامحسین رضانژاد.
۴۲. الذریعة، ج ۲، ص ۵۲.
۴۳. صاحب *مطلع الشمس*، صنیع‌النوله یا اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات و رئیس دارالترجمه ناصری بوده است.
۴۴. بنا به نوشته اعتمادالسلطنه، ناصرالدین‌شاه در سفر خراسان در روز سه‌شنبه اول ماه صفر ۱۲۸۴ به سبزواری رسید و به زیارت حکیم رفت و از وی درخواست نگارش کتابی در مبدأ و معاد و اسرار عبادات نمود که وی و درباریان بخوانند. حکیم هم اجابت کرد و *اسرارالحکم* را نوشت.
۴۵. این تعداد صفحات از چاپ انتشارات مولی است، ممکن است با چاپهای دیگر تطبیق نکند.
۴۶. الذریعة، ج ۲، ص ۱۲۶.
۴۷. آقاییزگ تهرانی در جلد ۲۴/الذریعة این منظومه را از جمله آثار ملاهادی سبزواری برشمرده است.
۴۸. مؤلف کتاب حکیم سبزواری، در ص ۱۵۲ رساله‌ای به نام *تعلیقات بر تیراس*، از جمله آثار حکیم برشمرده که ذهنیت این بزرگوار است. حکیم به هنگام شرح *تیراس*، تعدادی تعلیقه که کمتر از تعداد انگشتان است بر متن و شرح خود نوشته که وی این چند تعلیقه را از جمله آثار مستقل وی شمرده است.
۴۹. محفل: طهارت، صلاة، صیام، زکاة، حج و نکاح. نکته قابل توجه این است که ملاهادی نه در اینجا و نه در *اسرارالحکم*، به مبحث خمس نپرداخته قاعدتاً باید پس از زکات به آن می‌پرداخت. حال چرا به مباحث پس از خمس مثل زکات، حج و نکاح پرداخته، ولی توجه‌ای به مسئله خمس نکرده است.

۵۰. این رساله را، که به زبان فارسی است، جامعه مدرسین قم در سال ۱۳۲۱ با قطع رقمی در ۲۱۵ صفحه چاپ و منتشر کرد، ولی گویا پس از چاپ متوجه شدند که مؤلف آن از حواریون شیخ احمد احسائی است اقدام به جمع‌آوری آن نمودند. گرچه نسخه‌هایی از آن در دسترس است و مراجعه به آن بی‌فایده نیست.
۵۱. کتاب *اسرار العبادات*، شامل: طهارت، صلات، زکات، خمس، صوم و حج است. در عنوان فرعی روی جلد و صفحه عنوان از طهارت نامی برده نشده، ولی بخشی از کتاب مربوط به اسرار طهارت است.
۵۲. بنده نتوانستم به طور مستقیم به این رساله که در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی نگاه‌داری می‌شود دسترسی پیدا کنم. فاضل مکرم و استاد ارجمند حضرت آقای محمد مرادی زحمت گزارش مختصر این رساله را کشیدند و چند سطر اطلاعاتی که در متن آمده از *النزیه* و حاصل زحمات ایشان است. بدین‌وسیله از ایشان سپاسگزارم.
۵۳. این رساله از ص ۶۰-۷۵ مجموعه آمده است.
۵۴. *النزیه*، ج ۲، ص ۴۸. فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۷، ص ۶۵، شماره ۱، ص ۲۹۱.
۵۵. *ریحانة الادب*، ج ۴، ص ۴۸۸.
۵۶. حدود ۱۲۰ سال پیش، این اثر در تهران چاپ شده است، با اینکه تلاش زیادی شد، ولی با کمال تأسف دسترسی به کتاب ممکن نشد و داده‌هایی که درباره این اثر قلمی شده از منابع مکتوب نقل شده است.
۵۷. این آقا رضا همدانی، غیر از آن آقا رضا همدانی مشهور است که کتاب *مصباح الفقیه* که کامل‌ترین شرح *شرایع الاسلام* و دقیق‌ترین آنهاست، نوشته است.
۵۸. این کتاب به دستور میرزای بزرگ سیدحسین شیرازی برای اولین بار در بمبئی هندوستان به چاپ رسیده است.
۵۹. *ریحانة الادب*، ج ۶ ص ۳۷۸.
۶۰. *النزیه*، ج ۲۳، ص ۱۷۹. بنده به زندگی مؤلف این رساله دسترسی پیدا نکردم.
۶۱. رضا استادی، *هزار کتاب و رساله پیرامون نماز*، ص ۸۸.
۶۲. *النزیه*، ج ۲، ص ۵۱ و فهرست احمد منزوی، ج ۷، ص ۶۶.
۶۳. چرا نماز در صبح دو رکعت، مغرب سه رکعت و الی آخره، به عنوان مثال مغرب چه خصوصیتی دارد که نماز در آن سه رکعت است و بقیه هم همین طور.
۶۴. آقابزرگ تهرانی، *طبقات اعلام الشیعه*، قسم سوم از ج اول، (نقیاء البیضاء) ص ۹۹.
۶۵. از آنجایی که این رساله در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود و دسترسی به آنجا هم برای بنده و امثال بنده مشکلات عدیده‌ای دارد لذا بخشی از اطلاعات داده شده را از منابع مکتوب نقل کردم و بخشی را نیز برادر فاضل حضرت آقای استاد محمد مرادی ساوجی که رساله یاد شده را با گذشتن از چندین صافی، زیارت کرده بودند برآیم نقل کردند. در همین‌جا از ایشان سپاسگزارم.
۶۶. نام کامل کتاب: «*اسرار الصلاة در بیان رموز نماز و گنجهای نهفته در آن*» است.
۶۷. حاج شیخ علی اکبر، فرزند محمدحسین نهاوندی در نهاوند زاده شد و در بروجرد به تحصیل علوم دینی پرداخت. سپس مدتی در تهران به درس میرزا حسن آشتیانی حاضر شد پس از این دوره به نجف رفت و در آنجا به درس میرزا حبیب‌الله رشتی و شریعت اصفهانی میرزا حسین نوری صاحب مستدرک حاضر شد، و از این اعلام اجازه اجتهاد و روایت گرفت، و در سال ۱۳۲۸ قمری به ایران بازگشت و ساکن مشهد مقدس شد و در سال ۱۳۶۹ قمری در ۹۵ سالگی از دنیا رفت. (ریحانة الادب، ج ۶ ص ۲۶۹، ذیل نهاوندی).
۶۸. از آنجایی که نام کتاب، *اسرار الصلاة* است و به همین اعتبار در این رساله به معرفی آن پرداخته شده است.

پروفیشنل سکاھ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی